

שבת הותרה אצל פיקוח נפש*

א

הראשונים דנו במקרה של חולה שיש בו סכנה וצריך להאכילו בשר בשבת, כאשר אין בנמצא בשר – האם עדיף להאכילו נבלה ויעבור הוא על איסור לאו, או שעדיף לשחוט לו בהמה בשבת ולעבור כזה על איסור סקילה. לכאורה, במבט ראשון, עדיף שיאכל הוא נבלה ויעבור על לאו מאשר שישחטו לו ויעברו כזה על איסור חמור יותר של סקילה; כן מצאנו ביומא (פג ע"א) לגבי "מי שאחזו כולמוס מאכילין אותו הקל הקל", וכן סובר הרשב"א (לקמן). אולם ישנם ראשונים שחולקים, וסוברים שעדיפה האפשרות שנשחט בשבת על פני האפשרות שיאכל החולה נבלה; ומספר סיבות נאמרו בדבר:

א. הר"ן (יומא ד ע"ב בדפי הר"ף, ד"ה יגורסין) אומר שעדיף שנשחט, בגלל שנבלה היא אמנם רק 'לאו' – אבל החולה יעבור עליה בכל כזית וכזית שיאכל, לעומת שחיטת בהמה שהיא אמנם באיסור סקילה אבל נעבור עליה רק פעם אחת, ולכן נבלה לא מוגדרת כאן כאיסור קל יותר מאשר איסור שחיטה בשבת.

ב. הראב"ד (הובא ברא"ש יומא פ"ה, ד) אומר¹:

כי איסור שבת כבר ניתן לדחות בהבערה ובבישול ובמחמין לו חמין. אי נמי, שאי אפשר שלא יהא קטן אחד בסוף העולם.

תוכן דבריו הוא, שאיסור שבת כבר נפרץ – לעומת איסור נבלה שעדיין לא נפרץ, ולכן עדיף שיחללו שבת מאשר שיעברו על איסור נבלה².

ג. הרא"ש (סו) מסביר, כי קיים חשש שמא החולה יקוץ באיסור נבלה ויסתכן, ולכן מותר לשחוט לו נבלה על מנת למנוע השפעות פסיכוסומאטיות שליליות.

* מאמר זה נכתב בעקבות לימוד משותף של הנושא עם אריאל פשקוס ואליה ניר כהן.
1 אם כי הוא עצמו נוטה יותר לדעות המעדיפות שהחולה יאכל נבלה, מביא הראב"ד הסבר זה בתור סיוע לדעות המעדיפות שחיטה.

2 כוונתו בהסבר הראשון היא, שבאיסור שבת כבר נפרץ הסכר – שהרי לחולה אנו כבר מחללים שבת, וא"כ עדיף שנשחט ולא ייפרץ איסור נוסף; וכוונת ה'אי נמי' היא, שקטן נחשב כחולה שיש בו סכנה אצל שבת, ואם כן מסתמא ישנו איזה קטן שצריך לאכול בשר ואין לו, שמותר לשחוט בשבילו (קרבן נתנאל שם, אות ט). ההבדל בין שני ההסברים של הראב"ד הוא, שההסבר הראשון מתייחס לכל איסורי שבת כמשמעות אחת, שברגע שהיא נפרצה עדיף שהיא זאת שתמשיך להיפרץ, ואילו ההסבר השני מחפש שאיסור ספציפי זה ייפרץ, ורק אם הוא נפרץ ניתן להמשיך כאן פירצה זו (ויש לדון עוד ביחס בין מלאכות שבת אלו לאלו, ואכמ"ל); אמנם, ההסבר הראשון מרויח שהאיסור נפרץ כבר במקרה זה, ולא רק במקום כלשהו בעולם.

ד. הרשב"א כתשובה (שו"ת ח"א, תרפ"ט) מביא את סברת הרא"ש על חשש 'שמא יקוץ' ודוהה אותה, כיון שזהו טעם דחוק להתיר שחיטה בגללו בתור עיקרון; לכן מביא הרשב"א הסבר חדש:

שמעתי מאחד מגדולי הרבנים שהעיד משם הרב רבי מאיר מרוטנבורק, שהורה להתיר לשחוט אפילו במקום שיש שם נבלה להאכילו; אלא שהטעם שאמרו לי משמו חלוש מאד... וטעמו, משום דאם אין שוחטין לו יבא לידי סכנה, שימנע מלאכול הנבלה וימות. ולי נראה שהכל תלוי במחלוקת אם נאמר שבת דחוויה או נאמר שבת הותרה אצל חולה; אם נאמר שבת הותרה אצל חולה – שוחטין לו, שלא אסרה תורה מלאכת שבת אצל חולה, ושוחטין לחולה בשבת כדרך ששוחטין אנו לעצמנו... אבל למ"ד דחוויה היא – מאכילין לו הנבילה, שהוא צריך לאכול ואין אנו עוברין לשחוט לו, שבמקום שיש לו בשר לאכול לא נעבור אנו ולא נדחה את השבת. וכמדומה שהלכה כמאן דאמר שבת דחוויה היא ולא הותרה.

ראינו, אם כן, שהרשב"א עצמו שהביא סברא זו דחה אותה מן ההלכה, כיון שלהלכה שבת דחוויה ולא הותרה.

הב"י (אור"ח שכת, ד"ה יהיה החולה) הוסיף על דברי הרשב"א, שכמו שלגבי טומאה פסק הרמב"ם (ביאת מקדש פ"ד הט"ו-ה"טז) שדחוויה היא בציבור – כך נצטרך לומר בדעתו גם לגבי שבת:

והרמב"ם פסק בפרק ד מהלכות ביאת המקדש כמאן דאמר (פסחים ע"ז ע"א; יומא ו ע"ב) טומאה דחוויה היא בצבור, ואם כן גם בשבת יסבור כן. ובהדיא כתב בפרק ב מהלכות שבת (ה"א): "דחוויה היא שבת אצל סכנת נפשות".

לכאורה ניתן להסביר לפי סברא זו את המחלוקת בין הרמב"ן לרש"י (עיין בב"י אור"ח שכת, ד"ה יומ"ש רבנו וכן מכה) האם כאשר מטפלים בחולה שיש בו סכנה מותר לעשות לו את כל צרכיו שעושים לו בחול – אף אלו שאינם הכרחיים להצלת נפשו אלא רק יגרמו לו נוחות וכיו"ב (רמב"ן) – או שמותר לעשות לחולה רק דברים שבהם מצילים את נפשו ולא את כל שאר הדברים (רש"י); שלרמב"ן אומרים שבת הותרה אצל פיקוח נפש ולכן הכל מותר, לעומת רש"י הסובר ששבת דחוויה אצל פיקוח נפש ולכן מה שלא חייבים להכין לו ע"מ להציל נפשו – אין מכינים לו.

וכן ניתן, לכאורה, לתלות בסברא זו את מחלוקת השו"ע (אור"ח שכת, יב) והרמ"א (שם) האם כאשר אפשר לעשות את צרכי החולה ע"י גוי עדיף לעשות על ידו, או שבכל זאת יהודי צריך לחלל את השבת; שאם 'דחוויה' – אזי עדיף ע"י גוי, ואם 'הותרה' – אזי אין עדיפות לגוי, כי גם ליהודי הדבר ממש מותר, ולכן עדיף שיהודי יעשה זאת.

ב

סברא זו, ששבת הותרה אצל פיקוח נפש, דורשת בירור מכמה צדדים: ראשית – מה ההיגיון בזה; מדוע דווקא שבת הותרה לגמרי אצל פיקוח נפש, לעומת שאר איסורים – כגון נבלה – שהם דחויים אצל פיקוח נפש? כמה הורע כוחה של שבת?

כן יש לברר מה המקור לכך; שהרי בגמרא אין אנו מוצאים אמירה כזאת לגבי שבת אלא לגבי טומאה בציבור בלבד (פסחים ע"א).

ועוד: לגבי מה שכתבנו קודם, שניתן לתלות במחלוקת זאת מחלוקת נוספות – אין הדברים פשוטים כ"כ, כי היינו מצפים למצוא אמירה כזאת במפורש, לדוגמא: שעדיף לחלל שבת ע"י יהודי כי שבת הותרה – אולם לא מצאנו אמירה כזאת.

גם תליית המחלוקת בסברות של שבת הותרה או דחוויה אינה מוכרחת, לדוגמא: הראב"ד, כפי שראינו, לא סובר ששבת הותרה – ובכל זאת סובר שעושים כל צורכי החולה בשבת, ולא רק צרכים הנדרשים לרפואתו ממש אלא גם דברים הנצרכים לנוחותו ואין במניעתם סכנת נפשות.

גם דברי המהר"ם עצמם, כפי שהובאו ברא"ש (יומא פ"ח, יד), זוקקים ביאור:

ורבינו מאיר השיב בתשובה על זה, והביא דמיון מאוכל נפש ביום טוב דשוחטין ביום טוב דאיכא עשה ולא תעשה באיסור מלאכה – ומאכל נבלה דאין בה אלא לאו, או לומר לנכרי לנחור עופות דליכא אלא איסור דרבנן, דאין שחיטה לעוף מן התורה; אלא כיון דהתורה התירה לנו אוכל נפש ביום טוב – הוה לדידן כל אוכל נפש ביום טוב כמו בחול. והכי נמי, כיון שהתירה תורה פיקוח נפש – הוה כל מלאכה שעושה בשבת בשביל חולה שיש בו סכנה כאילו עשאה בחול. והיכא דאיכא תרי איסורי – מאכילין אותו הקל. ושחוטא – המאכל מותר, אבל הנבלה – המאכל עצמו אסור ואריה רביע עלה, עד כאן.

וצריך לדייק בלשונו: אם כוונתו בהשוואה בין פיקו"נ בשבת לאוכל נפש ביו"ט מטרחה לומר שכשם שביו"ט מותר ממש אוכל נפש, כך גם בשבת מותר ממש פיקו"נ – א"כ לשם מה הוסיף את המילים: "והיכא דאיכא תרי איסורי – מאכילין אותו הקל. ושחוטא – המאכל מותר..."? הרי ברגע שאמרנו שפיקו"נ בשבת הוא כמו אוכל נפש ביו"ט, הדבר אמור להיות מותר לגמרי ולא רק בגלל השוואת האיסורים – כמו שביו"ט אנו מכינים אוכל ולא אוכלים נבלה לא בגלל השוואת האיסורים מה קל יותר, אלא בגלל שהדבר מותר לגמרי!

כן יש לדייק בלשונו: "ושחוטא – המאכל מותר, אבל הנבלה – המאכל עצמו אסור ואריה רביע עלה" – מדוע הדגיש את המאכל עצמו, והרי דיווננו הוא בעבירה שהיה צריך לעשותה; אם כן מה משנה המאכל עצמו?

וכן אם כוונתו בהשוואה ליו"ט היא שכמו שביו"ט הותר אוכל נפש – אף בשבת הותר פיקוח נפש, ולכן המאכל עצמו מותר, לעומת נבלה שלא הותרה אצל פיקוח נפש ולכן המאכל עצמו אסור – העיקר חסר מן הספר; מנין שבשבת פיקו"נ מותר ולא רק דחוי, לעומת נבלה שדחוויה? הרי רק על גבי אמירה זו תוכן ההשוואה ליו"ט!

ג

נראה שניתן להסביר את דברי המהר"ם מרוטנבורג³ בצורה אחרת מהמקובל, ובדרך זו נפתרות הקושיות דלעיל. ניתן לומר, שיסוד החלוקה בין שבת לנבלה אינו בכך ששבת

3 המהר"ם הוא המקור הקדום ביותר לדין זה, ואף הוא מתייחס לכך כאל עובדה קיימת ועומדת, כאשר מגמתו היא רק להסביר מדוע נוהגים כך.

הותרה אצל פיקוח נפש ונבלה דחוייה, אלא סיבה אחרת. נעיין שוב בדברי המהר"ם – והפעם בלשונו המקורית, כפי שהובאה בתשובותיו (כ"י אמשטרדם ח"א, מא)⁴:

ומה שהקשה מורי היאך מותר לשחוט לחולה בשבת שהוא איסור סקילה, מוטב שיקנו לו נבלה שהיא לאו – ולטעמיך, תקשי להו היאך שוחטים ביו"ט עשה ול"ת? נאכל נבלה שהיא בלאו, אי נמי נאמר לגוי שינחור עופות דלא אסירי אלא מדרבנן, דאין שחיטה לעוף מן התורה! – אלא י"ל כיון דהתורה התירה להו אוכל נפש, הוי לדידן אוכל נפש ביו"ט כמו חול שמותר בו כל מלאכה; והשבת נמי נחא, כיון דפקוח נפש ילפינן ביומא דשורי⁵ – הוי כל מלאכה לחולה שיש בו סכנה מותר כמו בחול. והיכא דאיכא התירא ואיסורא קמיה – מאכילין אותו הקל, דשחוטה – המאכל עצמו הוא מותר, ולא נבילות – שהמאכל עצמו אסור ואריא רבע עליהו...

בהכנה ראשונה הבנו את המושג "מאכילין אותו הקל הקל", שיש לעבור על האיסור הקל ככל האפשר הנדרש להצלת החולה, ולא משנה מי העובר או באיזה סוג איסור מדובר; אולם ניתן להסביר מושג זה בצורה אחרת, והיא – שהדרישה להאכיל את החולה באיסור הקל ביותר מופנית דווקא כלפי איסורי אכילה. בהמה שנשחטה בשבת אינה אסורה בעצמה, אלא רק עברנו על איסור על מנת להשיג אותה; בנבלה, לעומת זאת, הבהמה אסורה בעצמה, ולכן אם החולה יאכל אותה הוא יאכל חפץ אסור (מעין הסברא של איסור חפצא לעומת איסור גברא).

דרישה זו של בדיקת עוצמת האיסורים אינה קיימת כשלעצמה, דהיינו – כל איסורי תורה פוקעים (בצורה דחוייה) מול פיקוח נפש במידה שוה⁶; אולם כאשר אדם צריך לאכול איסור משום פיקוח נפש, האיסור יישאר בתוכו אח"כ וימשיך 'לבנות' את גופו ע"י דברים אסורים, מעין דרשת חז"ל הידועה של "נְטַמְתָּם בָּם" (ויקרא יא, מג) – "אל תיקרי ונטמאתם" אלא ונטמטם" (יזמא לט ע"א), שמאכלות אסורות גורמות טמטום הלב. לכן, דווקא במאכלות אסורות מוטלת עלינו החובה לברוק את 'עוצמת' האיסורים, ולדאוג לכך שהחולה יאכל איסור קל ככל שניתן – אך לא שאנו נעבור על האיסור היותר קל.

וכן נראה מדיוק לשון המהר"ם: "והיכא דאיכא התירא ואיסורא קמיה – מאכילין אותו הקל, דשחוטה – המאכל עצמו הוא מותר, ולא נבילות – שהמאכל עצמו אסור ואריא רבע עליהו". המהר"ם מוסיף כאן את המילה "קמיה" – לפני החולה – ולא לפנינו, כיון שאנו לא צד בדיון של האכלת הקל הקל תחילה.

לפי זה יובן מדוע לא הסתפק המהר"ם באמירה שפיקוח נפש הוא כמו אוכל נפש ביו"ט – כי מטרתו באמירה זו אינה לומר ששבת הותרה, אלא רק לומר שכאשר ישנה סיבת היתר

4 כן הוא בדפוס קרימונה (סימן ר) בשינויים קלים.

5 חשוב להעיר, כי יכול להיות שהמהר"ם אכן הביין שיש יחוד לשבת בכך שדווקא היא 'הותרה', לעומת שאר איסורים שהם רק דחויים – מכיון שהגמרא ביזמא (פה ע"א-ע"ב) דנה מגין לפיקוח נפש שדוחה את השבת ומביאה לכך מספר מקורות, כאשר על חלקם ניתן לטעון שהם מוסבים רק על שבת; אולם הדבר דחוק למדי, מכיון שרוב המקורות אינם מחלקים בין שבת לשאר איסורים, ביניהם ההסבר שתקבל והועדף בגמרא: "נְחַי בָּהֶם" (ויקרא יח, ה) – ולא שימות בהם".

6 הדבר מתאים עם סברת הרמב"ם (יסודי התורה פ"ה ה"א), שכאשר אונסים מישהו לעבור עבירה שאינה מג' החמורות – אזי בעצם מעשה העבירה הוא מקדש את השם. גם כאן, בעצם מעשה ההצלה מקיימים מצוה רבה, וכל שאר האיסורים מתגמרים לעומתה במידה שוה.

למעשה האיסור החפץ מותר לגמרי, ושוב לא רובץ איסור על החפץ; אמנם, עדיין צריך הוא להוסיף את העיקר, ששחוטת עדיפה על פני נבלה כי היא עצמה מותרת, ולכן מאכילין אותו את 'הקל הקל' תחילה, דהיינו את השחוטת שהחפץ שלה ממש מותר, משא"כ הנבלה שהחפץ שלה אסור⁷.

לסיכום נמצאנו למדים, שניתן להסביר את המהר"ם מרוטנבורג גם מבלי להזדקק לעיקרון ששבת הותרה – ולא דחוייה – אצל פיקו"נ.

7 הביטוי "מאכילין אותו הקל הקל" נצרך למרות ששחוטת היא ממש מותרת ולא רק קשה יותר, כיון שכוונתו לקבוע כי בהשוואת חפצים עדיף חפץ זה על פני חפץ זה; אכן, בגמרא ביומא הנ"ל המביאה את הדין של 'הקל הקל תחילה' מובאים אך ורק דברים שהם איסורי אכילה, ולא דברים שהחולה יכול לאכול אותם באמצעות מעשה אסור.